

<https://doi.org/10.62837/2025.9.292>

YƏHYAYEVA ELNARƏ VAQİF QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti Azərbaycan
dilçiliyi kafedrasının baş müəllimi
yehyayevaelnare@gmail.com
ORCID İD 0000-0002-8054-458X

QƏDİM TÜRK ABİDƏLƏRİNDƏ ORTAQ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ XÜLASƏ

Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələri əsasında formalaşaraq, sözlər, cümlələr və mətnin komponentləri arasında əlaqə yaradır və ya danışanın gerçəkliyə münasibətini ifadə edir və ekspressiv çalar yaradır. Bununla belə, qədim abidələrin dilində köməkçi və köməkçiləşməkdə olan sözlərin sayı çox deyil. Bu omların əsas nitq hissələrindən sonra formalaşması, eləcə də mətnlərin üslub və məzmunu ilə əlaqələndirilə bilər. Təsadüfi deyil ki, “Dədə Qorqud” dastanlarında 76 köməkçi nitq hissəsi işlənmişdir. Bu köməkçi nitq hissələrinin bir qismi müasir dilimiz üçün arxaikləşsə də, onların bir qismi qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə səsleşir.

Bu məqalədə türk abidələrinin dilində işlənmiş köməkçi nitq hissələri araşdırılmış, ortaq və fərqli xüsusiyyətlər səciyyələndirilmişdir. Köməkçi nitq hissələrinin bir qisminə, demək olar ki, bir çox türk yazılı abidələrinin dilində rast gəlmək mümkündür. Bu nitq hissələri ya olduğu kimi, ya da müəyyən fonetik dəyişikliklə işlənmişdir. Bu, onların variantlarının meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. Türk yazılı abidələrinin dilində işlənən köməkçi nitq hissələrinin bəzilərinə Azərbaycan klassik poeziyasının dilində də rast gəlmək olur.

Açar sözlər: yazılı abidələr, ədat, qoşma, bağlayıcı, modal sözlər, nida

Türk dillərinin və türk mədəniyyətinin öyrənilməsində ən mühüm mənbələr Orxon-Yenisey və uyğur abidələri, “Dədə Qorqud” dastanı, M.Kaşğarının “Divanı lüğət-it-türk” əsəri və digər türk dastanlarıdır. Bu abidələrin öyrənilməsi türk həyat tərzinin, türk düşüncəsinin, türk mədəniyyətinin aydın dərk olunması yolunda ilk addımdır. Bu abidələrin ortaq dil xüsusiyyətlərinin olması təsadüfi deyil. Orxon-Yenisey abidələrinin yaranma dövrü və yerini nəzərə alsaq, M.Kaşğarının “Divanı” ilə bu abidələrin dilinin oxşarlıqlarının olması labüddür. M.Kaşğarının “Divanı”ndan məlum olur ki, hər bir türk boyunun ayrıca danışığı dili olsa da, demək olar ki, bütün tayfalar üçün ortaq türk dili, bəlkə də, türk ədəbi dili mövcud idi. Bu isə, həmin abidələrin türk ədəbi dilində yazılması qənaətini dəqiqləşdirir. Abidələrin dilinin mükəmməlliyi, sabitləşmiş fonetik, morfoloji və sintaktik sistemə malik olması bu fikri bir daha təsdiqləyir. M.Kaşğarının “Divanı lüğət-it-türk” əsəri, demək olar ki, bütün türk boylarının dilini əhatə etdiyindən türk dilinin özəlliklərini tam ifadə edə bilmişdir. M.Kaşğari öz “Divanı”nda uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları

olduğunu, kitablarını, sənədlərini bu hərflərlə yazdıqlarını göstərir. R.Əskər bu yazının Orxon yazısı olduğu fikrindədir (4, s.10). Ə.Rəcəbli isə S.Q.Klyaştorını, A.N.Kononov və Ə.Şükürlünün də təsdiq etdiyi bu faktı inkar edərək bu yazının ərəb əlifbası olduğunu, uyğur və çinlilərin öz aralarında işlətdikləri əlfbanın isə uyğur əlifbası olduğunu göstərir. O, öz fikrini həmin əlfbanın 22 hərfdən ibarət olması ilə və XI əsrdə artıq türklərin ortağ əlifbasının ərəb əlifbası olması ilə əsaslandırır (7, s.9). M.Kaşğarının “Divan”ında göytürk əlifbasından bəhs etməsi bəzi tarixi faktların izahı üçün açar olardı, lakin lüğətin məqsədinin ərəblər üçün türk dili lüğəti yaratmaq olduğu üçün, görünür, müəllif bu məsələlərə yer verməmişdir. Türkologiyanın ən mötəbər mənbələrindən biri olan M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsəri mükəmməl quruluş və məzmununa malikdir. Orfoqrafik və izahlı lüğətlərin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən “Divan”da türk dillərinin lüğət tərkibi ilə yanaşı qrammatik xüsusiyyətləri də əksini tapmışdır. Məhz bu xüsusiyyətləri sayəsində müqayisələr, tutuşdurmalar aparmaq, eləcə də müəyyən təhlillərlə nəticələr əldə etmək mümkündür. “Divan”ın yazılma tarixi “Dədə Qorqud” dastanlarının və qədim türk yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey və Uyğur abidələrinin yaranma dövrünə yaxın olduğundan abidələrin dil xüsusiyyətlərində müəyyən linqvistik yaxınlıqlar vardır. Hər üç mənbənin dilində əsas nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətləri, demək olar ki, eyni morfoloji əlamətlərlə səciyyələnir. Bununla belə, köməkçi nitq hissələrinin funksiya və mənacə növlərində oxşarlıqlarla yanaşı, müəyyən fərqlər də özünü göstərir. Qeyd edək ki, “Divan”da bütün köməkçi nitq hissələri ərəb dilinin qrammatikasına uyğun olaraq, ümumi şəkildə ədat adlanır. Bu ümumi ad altında qoşma, modal sözlər, bağlayıcı və nidalar da nəzərdə tutulur. Köməkçi nitq hissələrinin müstəqil sözlərdən yaranıb şəkilçiyə doğru inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, qeyd edək ki, “Divan”ın dilində şəkilçilənmiş köməkçi nitq hissələri işləndiyi halda, Orxon-Yenisey abidələrində şəkilçilənmiş köməkçi nitq hissələrinə rast gəlinmir. Bu, “Divan”ın abidələrdən sonra yaranması və həmin müddət ərzində köməkçi nitq hissələrinin müəyyən inkişaf yolu keçməsi ilə əlaqədardır. Orxon-Yenisey abidələrinin dili mükəmməl morfoloji quruluşa malikdir. “Abidələr”in dilində işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin bir qismi əsas nitq hissələrindən törəmiş və sabitləşmiş, bir qisminin isə həmin dövrdə hələ də diferiansallaşmamış və keçid prosesində olduğunu qeyd etmək olar. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində digər köməkçi nitq hissələrinə nisbətən qoşmalar daha çox inkişaf etmişdir. A.N. Kononov qoşmaların adlıq, təsirlik və yerlik hallara da qoşulduğunu qeyd edir və bunu onların hələ feillərlə əlaqəsinin tamamilə kəsilməməsi ilə izah edir (9, s.201). Ə.Rəcəbli bu fikri qəbul etmir və qoşmaların adlıq, təsirlik və yerlik hala qoşulmasını qəbul edilməz hesab edir (7, s. 616). Orijinal mətnlərdə qoşmaların həmin hallarda işləndiyini görmək olar. Fikrimizcə, bunun səbəbi qoşmaların müasir türk dillərindən fərqli olaraq, təsirlik və yerlik hala qoşulması deyil, ismin hallarının tamamilə formalaşmamasıdır. Bu xüsusiyyət istər Orxon-Yenisey abidələrinin dili, istərsə də

“Dədə Qorqud” dastanlarının dili üçün səciyyəvidir. “Abidələr”in dilində təg, təgi, üçün, birlə, ötrü, tapa, sayu, önrə, kivrə qoşmaları diferensallaşmışdır. Abidələrin dilində yəmə, ta, azu, artuki, udu bağlayıcıları, -mı, -ğu, azu, tağı, yalnus, ok, nə ədatları, ersər və erinc modal sözləri, yita, iyu nidaları işlənmişdir. Abidələrin üslubu və mətnlərin məzmunu modal sözlərin geniş işlənməsinə imkan vermir. Eyni zamanda göstərilən modal sözlərə münasibət birmənalı deyil. Ersər və erinc modal sözlərindən başqa kük sözü də işlənmişdir ki, modal sözə daha çox uyğun gəlir. Yolta yəmə öltü kük (T 16) “Yolda da, güman ki, öldü”. M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində ədat adlandırılıb qoşma funksiyası daşıyan sözlərin mənaca xüsusiyyətlərini araşdırarkən məlum olur ki, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, qoşmaların zaman, məkan, istiqamət, bənzətmə, səbəb, məqsəd və birgəlik kimi mənə növləri vardır. Qoşmaların bu mənə növləri qədim türk yazılı abidələrinin dilində və “Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də, demək olar ki, eynidir. “Divan” və qədim türk yazılı abidələri üçün eyni olan qoşmalar bunlardır: təg, təgi, üçün, birlə, tapa. Təgi qoşması abidələrin dilində müqayisə, zaman, məkan, bənzətmə mənası ifadə edir, məsələn, *İlgəri Şonturj yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim (KT c 3) - Şərqə Şantun düzünə kimi qoşun çəkdim, dənizə çatmadım (2.s.176)*. Təgi qoşması “Divan”da yalnız bir yerdə bənzətmə bildirən qoşma kimi qeyd olunur: künininq külinə təgü yağı - gününün külünə qədər düşmə, (günü günüyə düşməndir, hətta birinin külü o birinin gözünə sovrular) (4, s. 221).

Türk dillərində ən qədim və geniş işlənən birlə qoşması həm “Abidələr”in dilində, həm də “Divan”da birgəlik, müştərəklik ifadə edir. Məsələn, *ol atını çibik birlə çapdı - o, atını çubuqla yavaşca vurdu, çapdı (4, s.33)*, *Bu yirdə oluruq tabğac bodun birlə tüzəltim (KT κ 4) - Bu yerdə məskən salıb Tabğac xalqı ilə əlaqə yaratdım (2, s.162)*, *Kül tigin birlə ölü, yitü (KT § 27) “Kül tigin ilə əldən düşərək [87, s.96. Qeyd edək ki, birlə qoşmasının birgəlik məzmunu “Abidələr”in dilində həm də yiyəlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Bu qoşmanın müasir türk dillərindən fərqli olaraq, göytürk abidələrində qeyri-müəyyən təsirlik hala, uyğur abidlərində isə müəyyən təsirlik halla işləndiyi göstərilir. (2, S.135, 7. s. 625).* “Divan”da kifayət qədər işlənmə tezliyinə malik olan bu qoşma isim və əvəzlilərə qoşulur. Göytürk abidələrində birgəlik və müştərəklik bildirən birlə qoşması “Divan”da həm də iştirak mənası yaratmağa xidmət edir. Məsələn, *məninq birlə tirəşdi - o mənimlə dirəşdi. (3, s.126)*. M.Kaşğarının verdiyi nümunələrin birində isə vasitəlik mənası ifadə edir, məsələn, *Atım birlə təgü evdim, Məni körüp yini ağdı (Atımla çatmağa tələsdim, Məni görüb tükü ürpəşdi) (3, s. 219)*. Qeyd etmək lazımdır ki, birlə qoşması orta əsrlər Azərbaycan şairlərinin dilində də fəal şəkildə işlənmiş və birgəlik mənası ifadə etmişdir, məsələn, *Qaməti-xəm birlə bir əhli-kəramətdir qaşın, Daş olur, əlbəttə, gər baş əgməsə mehrab ona (6. s.48)*; Bu Xətayi birlə solmuş bir dəxi, ey şahı-hüsn, Ta dəhanın xatəmi-möhri-Süleymandır mana (8 s.33).

Yazılı abidələrin dilini araşdırarkən məlum olur ki, birlə qoşmasının müxtəlif fonetik variantları sonralar meydana gəlmişdir. Belə ki, Xətəinin dilində qoşmanın müxtəlif variantlarına – birlən, ilən kimi variantlarına rast gəlmək mümkündür: Arizini zülfiniz birlən hicab edib müdam, Ey günəş, yüzünü pünhan etdigin, yəni ki, nə? (8 s.213). Bu nümunələr onu deməyə əsas verir ki, qoşmanın arxetipi məhz birlə variantıdır. Abidələrin dilində üçün qoşması səbəb, məqsəd və aidlik bildirir, məsələn, *Türk bodun üçün tün udımadım* (KT b 27) – Türk xalqı üçün gecə uyumadım.. “Divan”ın dilində isə məqsəd mənası bildirmək üçün işlənmişdir, məsələn, *boğzi uçun mənqlənür* – boğazı (qarnı) üçün dən (yem) toplayır (3, s. 384)

Abidələrin dilində tapa, “Divan”da taba şəklində işlənən qoşma istiqamət, məkan mənası ifadə etməyə xidmət edən qoşmadır. “*Küçi tənqi tokıştı, Oğuş konum okıştı, Çərig taba yakıştı, Bizgə kəlip öç utar* (Gücü yetən qədər vuruşdu, Bütün oymağı çağırdı, Q oşuna lap yaxınlaşdı, Bizə gəlib öc almaq istəyir) (5, s.133). *Karluk tapa təzip kirti* (MÇ 24) *Karluklara tərəf qaçdı*. Orxon-Yenisey abidələrində və “Divan”da ortaq işlənən ədatlar qoşmalara nisbətən azdır. Bu ədatlar aşağıdakılardır: təkid və qətilik bildirən axı ədatının arxetipi olduğu ehtimal edilən ok ədatı, çox mənasına uyğun gələn kop ədatı və -mı sual ədatı. Hər iki mənbədə ok və kop ədatlarının funksiyası eynidir – qüvvətləndirici ədat kimi işlənmişdir, fərq ondadır ki, ok ədatı “abidələr”in dilində axı, “Divan”da isə ha ədatına uyğun gəlir: *İşig-küçig bertim ok - Bütün gücümü sərf etdim axı* (Ton 52); *barğıl ok - gedərsən ha* (III c. S.112). Qeyd edək ki, “Divan”ın dilində -mı sual ədatı ərki ədatı ilə də işlənir: *ol kəlimü ərki - o gəlirmi ki* (3, s.187). Hesab edirik ki, “Divan”da sual ədatı kimi qeyd olunan bu ədat müasir Azərbaycan dilindəki ki ədatının arxetipidir və sual məzmununu qüvvətləndirmək üçün işlədilmişdir. “Divan”da ərki ədatı şəkk, şübhə bildirən ədat kimi səciyyələndirilir. Beləliklə, məlum olur ki, M.Kaşğari ədatları mənacə növlərə də ayırmışdır. “Abidələr”in dilində həm sual ədatı, həm də bağlayıcı kimi işlənən azu köməkçi nitq hissəsi “Divan”da bağlayıcı kimi işlənmiş və “Abidələr”də olduğu kimi “istərsə” bağlayıcısına uyğundur: “*Azu – iki işdən birini istəməyi göstərir; yaxud, və ya*” (5, s.62).

“Abidələr”in dilində modal sözlərə çox az təsadüf edilir. N. Xudiyev ersər və erinç modal sözlərini qeyd etsə də, Ə.Rəcəbli ersər sözünü modal söz olaraq qəbul etmir (7, s 637). M.Hüseynova “Divan”da yok modal sözündən bəhs edərək onun inkarlıq məzmununu ifadə etdiyini qeyd edir: “*Yap yarmak yok*” - (*yanımda dəyirmi pul yoxdur*). *Bu nəqli cümlə mübtədə (“yap yarmak”) və xəbərdən (“yok”) ibarətdir. Təsviri xarakterə malik bu cümlədə indiki zaman məzmunu reallaşdırılır, xəbər “yok” modal sözü ilə ifadə olunmuşdur*” (1,s.194).

Orxon-Yenisey abidələrin dilində yalnız yıtə nidası işlənmişdir. Nidaların az işlənməsinin səbəbi kimi mətnlərin məzmunu, üslubu, həmçinin həmin dövrdə nidaların hələ formalaşmaması göstərilə bilər. “Divan”da isə kifayət qədər nida işlənmişdir, məsələn təəccüb bildirən a, nə nidası, xitab, çağırış bildirən ay nidası,

tələsməyi bildirən şəp nidası, susdurma bildirən şük nidası, vay mənasına uyğun gələn ya nidası. Abidələrin dilinə nisbətən “Divan”da daha çox köməkçi nitq hissəsi işlənmişdir, Bunun səbəbi “Divan”da əksər türk dillərindən nümunələrin gətirilməsidir. Belə ki, bəzi köməkçi nitq hissələri yalnız bir və ya bir neçə türk tayfa dilində işlədilir. Məsələn, başqa mənasında işlənən adhın, qoşması, ən mənasında işlənən üp ədatı yalnız çigilçədə, ep ədatı yalnız oğuzcada işlənir. Beləliklə, məlum olur ki, abidələrin dilində köməkçi nitq hissələrinin sayının az olmasına baxmayaraq, onların əksəriyyəti türk yazılı mənbələrində bu və ya digər fonetik variantda, demək olar ki, eyni leksikaya malik olmuş və eyni funksiyanı daşımışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hüseynova M. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-ittürk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri, Bakı, 2022, s.194
<https://filologiya.az/images/PDF2/muasir%20azerbaycan%20dili%20derslikler/Mahmud%20ka%C5%9F%C4%9Fari%20kitab.pdf>
2. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 596 səh. s.176
3. Kaşğari M. “Divanü lüğət-it-türk”, IV cildə, I c. Bakı, Ozan, 2006
4. Kaşğari M. “Divanü lüğət-it-türk”, IV cildə, II c. Bakı, Ozan, 2006, s.10
5. Kaşğari M. “Divanü lüğət-it-türk”, IV cildə, IV c. Bakı, Ozan, 2006
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh
7. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı, Nurlan, 2006, s.9
8. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh
9. А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. 1980, [file:///C:/Users/nur%20telecom/ Downloads/grammatika_tyurkskih_runich_pamyatnikov.pdf](file:///C:/Users/nur%20telecom/Downloads/grammatika_tyurkskih_runich_pamyatnikov.pdf)

Elnara Vaqif gizi Yahyayeva

Common Auxiliary Parts of Speech in Ancient Turkic Inscriptions

Abstract.

Auxiliary parts of speech, formed on the basis of the main parts of speech, establish connections between words, sentences, and components of the text, express the speaker’s attitude toward reality, and create expressive shades of meaning. However, the number of auxiliary or auxiliary-forming words in the language of ancient inscriptions is not large. This may be explained by their later formation compared to the main parts of speech, as well as by the stylistic and semantic characteristics of the texts. It is no coincidence that 76 auxiliary parts of speech are attested in the “Book

of Dede Korkut.” Although some of these auxiliaries have become archaic for the modern Azerbaijani language, others still resonate with the language of ancient Turkic written monuments.

This article examines the auxiliary parts of speech used in Turkic inscriptions and identifies their common and distinctive features. Many of these auxiliaries are encountered in various Turkic written monuments, either in their original form or with certain phonetic variations, which has resulted in the emergence of different variants. Some auxiliary units found in ancient Turkic inscriptions also appear in the language of classical Azerbaijani poetry.

Keywords: written monuments, particle, postposition, conjunction, modal words, interjection

Яхьяева Эльнара Вагиф кызы

Общие служебные части речи в древнетюркских памятниках

Резюме.

Служебные части речи, сформированные на основе знаменательных частей речи, создают связи между словами, предложениями и компонентами текста, выражают отношение говорящего к действительности и придают высказыванию экспрессивные оттенки. Однако в языке древних памятников число служебных или находящихся в процессе формирования служебных слов невелико. Это может быть связано как с их более поздним формированием по сравнению со знаменательными частями речи, так и с особенностями стиля и содержания текстов. Не случайно, что в «Книге Деде Горкута» зафиксировано 76 служебных частей речи. Хотя часть этих единиц стала архаичной для современного азербайджанского языка, другая их часть созвучна языку древнетюркских письменных памятников.

В данной статье исследуются служебные части речи, использованные в тюркских письменных памятниках, а также определяются их общие и различительные особенности. Многие из этих служебных единиц встречаются в различных тюркских памятниках — либо в своем первоначальном виде, либо с определёнными фонетическими изменениями, что привело к появлению их вариантов. Некоторые из служебных слов, зафиксированных в древнетюркских памятниках, встречаются также в языке классической азербайджанской поэзии.

Ключевые слова: письменные памятники, частица, послелог, союз, модальные слова, междометие

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Almaz İbrahim qızı Bədəlova